

George Hinge:

En statholder skriver til kejseren

epideiktik og epistolaritet i Plinius' 10. bog

I sine breve til kejser Trajan følger den romerske forfatter Plinius det klassiske retoriske systems skema for den epideiktiske genre. Brevene behandler eksplicit de dyder, der var den klassiske lovtales topoi, og de bliver betonet ved hjælp af forskellige former for *amplificatio*. Brevsamlingen skal som et fyrstespejl overbevise om de fælles værdier, som kejserdømmet bygger på. Samtidig med at brevgenren kan siges at være en afart af den epideiktiske genre, gør dens særlige karakter, dens epistolaritet, den mere velegnet end traditionel epideiktik til at formidle sådanne værdier.

Gajus Plinius Cæcilius Secundus levede ca. 61 - ca. 112 e.Kr. og var søn af en godsejer fra Comum i det nordlige Italien. Han blev opdraget og siden adopteret af sin morbror af samme navn, den berømte naturvidenskabsmand, der døde ved Vesuvus udbrud i 79. Plinius den Yngre studerede hos Quintilian, den ansete professor i retorik og forfatter til *Institutio oratoria*. Han gjorde en fin juridisk karriere og blev i år 100 udnævnt til konsul. Endelig blev han ca. 110 sendt som gesandt til provinsen Bithynien i det nordvestlige Lilleasien, en stilling, som han tilsyneladende døde i efter godt halvandet år.

Plinius' væsentligste arv til eftertiden er en samling af hans breve, der er overleveret i ti bøger eller ca. 350 sider. Det drejer sig dels om ni bøger med breve til forskellige venner og bekendte og én bog med breve til og fra

den romerske kejser Trajan, der regerede 98-117. Det er denne tiende bog, som jeg her vil koncentrere mig om.

Brevene til hans venner er kunstfærdige og afslebne. Hvert enkelt brev begrænser sig til ét emne, der så udfoldes i en elegant og klassisk stil. Det fremgår af det første brev (1.1), der nærmest er et slags forord til korrespondancen, at det er Plinius selv, der har forestået samlingen og udgivelsen af disse breve, og man har derfor diskuteret, i hvilket omfang der er tale om autentiske breve eller gennemarbejdede kunstværker. Tiende bog, med brevene til Trajan, er derimod anderledes. De er umiddelbart mindre elegante både i indhold og udtryk. Sproget er nøjternt og til tider teknisk, og emnerne er i reglen rent praktiske.¹ Hvor vi i de første ni

1 Om stilen i disse breve se Gamberini (1983),

bøger møder kulturmanden Plinius, er det i denne bog embedsmanden, der kommer til orde. De fleste forskere mener derfor, at det ikke var Plinius selv, der udgav brevene til Trajan - om ikke andet, fordi han sandsynligvis døde, inden statholderskabet var til ende, og lejligheden bød sig.²

Étienne Aubrion mener, at Plinius' breve er udtryk for den epideiktiske genre eller, hvad han vælger at kalde 'la rhétorique de l'affirmation'.³ Brevene har hver især én person eller én genstand, som de fremstiller, og det gør de ved at reducere virkeligheden og ved at fremhæve og forstørre særlig rosværdige træk. Det er imidlertid kun i de ni første bøger, Aubrion vil finde disse epideiktiske træk, hvorimod han udelukkende anfører tiende bog som et ikke-retorisk modbillede.⁴ Jeg vil derimod i denne artikel argumentere for, at tiende bog lige så vel kan analyseres ud fra den klassiske retoriks begreb om den epideiktiske grene.

Den klassiske epideiktik

Den epideiktiske tale har i den klassiske græske og romerske retorik ført noget af en skyggetilværelse. Siden Aristoteles, der indfører den klassiske tredeling af retorikken, har den været betragtet som inferior i forhold til de to andre genrer, den juridiske og den deliberative tale. Det skyldes først og fremmest, at både det klassiske athenske demokrati og den klassiske romerske republik begunstigede de to sidstnævnte genrer,

der var udtryk for frie mænds handlekraft og, hvad der var vigtigere for Aristoteles, havde en praktisk funktion, hvorimod epideiktikken i det store og hele blev betragtet som underdanig smiger eller tom snak. Derfor har epideiktikken også kun en sekundær placering i de klassiske teoretiske behandlinger af retorikken fra Aristoteles til Quintilian.

I den romerske kejsertid ændrer de politiske forhold sig imidlertid. Efterhånden som den reelle politiske magt bliver lagt i én mands hænder, falmer den juridiske og deliberative tale i forhold til den epideiktiske, som allerede Tacitus bemærker i sin *Dialog om talerne* (kap. 38.2). Quintilian skriver ganske vist sin omfangsrige lærebog i kejsertiden, men holder fast ved det republikanske ideal, og epideiktikken indrømmes derfor kun et lille kapitel (kap. 3.7). Det er først sent, at egentlige håndbøger i epideiktik dukker op. At epideiktikken dog har trivedes i bedste velgående, er Quintilians elev Plinius et godt eksempel på. Da han blev udnævnt til konsul, holdt han 1. september 100 en prægtig takketale til Trajan, *Panegyricus*, som han gjorde sig stor umage for at offentliggøre i en revideret og udvidet version, der er bevaret til nutiden.

Den rosende (og dadlende) lejlighedstale er dog kun ét, ganske vist emblematiske, udtryk for den epideiktiske retorik. De kendetegn, som den klassiske retorik tilskriver den epideiktiske genre, vil man også kunne finde helt eller delvist i andre tekstformer, ikke kun i egentlige retoriske tekster såsom retstaler og politiske taler, men også i litteratur og billedkunst. Det er således min tese, at der er et grundlæggende epideiktisk element i brevet som genre. Men samtidig vil jeg vise, at Plinius i sine breve til Trajan bevidst har brugt de epideiktiske virkemidler, som han i kraft af sin retoriske uddannelse har været fortrolig med, og som han åbenlyst praktiserer i *Panegyricus*.

Lad os begynde med den definition, som

side 332-376. Bell (1989) mener derimod ikke, man skal tillægge stilforskellen så stor vægt, eftersom der er afgørende forskel på at skrive til sine venner og i embeds medfør.

2 Det er kun en del af håndskriftoverleveringen, der har alle ti bøger, hvilket de fleste forskere tager til indtægt for, at der eksisterede en original nibogsudgave, der først senere blev udvidet med den indtil da separat overleverede tiende bog.

3 Aubrion (1975).

4 Aubrion (1975), side 93-94.

Menandros⁵ giver af genren i håndbogen *Om epideiktikken* i det første kapitel, der meget passende for denne sammenhæng behandler lovtaler over kejsere:

Kejsertalen er en lovtale over kejseren. Den skal derfor rumme en alment accepteret forstørrelse af de gode ting, der vedrører kejseren, og den tillader ikke noget tvetydigt eller omstridt, fordi personen er særdeles fortræffelig, men der skal tages udgangspunkt i de alment accepterede gode ting.

Værket skal sandsynligvis dateres til slutningen af det 3. århundrede e.Kr.⁶, og det er således ca. 200 år senere end Plinius. Når det ikke desto mindre er relevant at inddrage det her, er det, fordi det overskueligt sammenfatter den lære, som vi finder spredt i de teoretiske værker siden Aristoteles. Det slås fast, at en lovtale priser gode træk, at disse træk er alment accepterede, og at det sker med den retoriske figur 'forstørrelse' (herom nedenfor). Definitionen kondenserer den ikke helt klare fremstilling i Aristoteles' *Retorik*.⁷

Man kan tale om en epideiktisk topik, en lære om, hvor man kan finde byggesten til lovprisningen. Menandros foreskriver en fast disposition af lovtalen, idet der i rækkefølge i det omfang, der er noget fremragende at nævne, skal omtales kejserens fædreland, slægt, fødsel, natur, opvækst, adfærd i ungdommen og bedrifter i krig og i fred i henhold til de fire kardinaldyder mod, retfærdighed, besindighed og visdom.⁸ Det er nærmest en afkrydsningsliste, som den, der vil skrive en kejsertale, kronologisk kan gennemgå punkt for punkt. Mens det ikke er

klart, hvordan Aristoteles rent praktisk vil have, at en lovtale skal disponeres, er der hos de antikke teoretikere ellers i al væsentlighed enighed om, at følgende fire punkter skal berøres:⁹

1. Familie
2. Opdragelse
3. Legemlige og ydre goder
4. Handlinger og dyder

Listen forsøger at forene to modstridende tendenser, et biografisk og et etisk portræt. Det er klart, at lovtalen skal fremhæve det, der er godt ved den lovpriste - som det slås fast allerede i Menandros' indledning. Lovtalens genstand er med andre ord dyder.¹⁰ Men ikke alt godt er lige godt eller lige væsentligt. Aristoteles skelner tre forskellige slags goder: ydre (rigdom etc.), legemlige (skønhed etc.) og sjælelige (forstand etc.).¹¹ Den epideiktiske retoriks egentlige genstand er således de åndelige dyder, der viser sig i personens handlinger, hvorimod de ydre og de legemlige dyder ikke er en værdig genstand i sig selv, men kan anføres for at understøtte det almene indtryk.¹² Det er et synspunkt, der gentages hos de senere teoretikere.¹³ Siden Platon har filosofien opereret med fire kardinaldyder: visdom, retfærdighed, mod og besindelse.¹⁴ Denne liste gen-

9 *Retorik til Alexander* 35; *Retorik til Herennius* 3.13-15; Cicero, *Partitiones oratoriae* 74-75, 82; Quintilian 3.7.10-18. Jævnfør Pernot (1993), side 134-151 (han fortolker Aristoteles, *Retorik* 3.16.1, som en anbefaling af en ikke-kronologisk disposition efter dyder).

10 Jævnfør Aristoteles, *Retorik* 1.9.33. Selv om det danske 'dyd' har helt andre konnotationer i dagligsproget, så mangler der et andet ord, der utvetydigt kan gengive det græske arete og det latinske virtus.

11 For eksempel *Nikomacheiske etik* 1.8.2.

12 Aristoteles, *Retorik* 1.9.33.

13 *Retorik til Herennius* 3.10; Cicero *De inventione*, 2.177, *De oratore* 2.45-46, *Partitiones oratoriae* 74; Quintilian 3.7.12.

14 For eksempel *Staten*, 4.427e-434d.

5 Der er overleveret to epideiktiske traktater under dette navn, men de er ikke af samme forfatter, se Russell & Wilson (1981), side xxxvi-xxxix.

6 Russell & Wilson (1981), side xxxix-lx.

7 *Retorik* 1.9.

8 En lignende liste i Aillios Theon, *Progymnasmata* 110 (oversat i Andersen (1995), side 245-246).

tages ligeledes mere eller mindre uforandret i de retoriske traktater.¹⁵ Selv om kardinaldyderne er åndelige, viser de sig dog først og fremmest i ydre handlinger. Derfor skal epideiktikken i det omfang, det er muligt, fortælle om sådanne handlinger, der er konkrete vidnesbyrd om dyd hos den lovpriste person.¹⁶

Aristoteles siger, at hvor de deliberative og juridiske taler argumenterer ud fra henholdsvis eksempler og entymemer, så anvender de epideiktiske taler *auxesis*, 'forstørrelse', det, der normalt er kendt under den latinske ækvivalent *amplificatio* (som derfor også er det ord, jeg vil bruge i det efterfølgende).¹⁷ Hermed menes der, i grove træk, at en (god eller dårlig) kvalitet tillægges større vægt, fordi der vælges et ord med særlige, positive eller negative konnotationer, fordi pointen indkredses på en særlig måde med flere ord eller i en klimaks, eller fordi det, der roses eller kritiseres, sammenlignes med noget mindre eller større, der bringer tydeligere fokus på denne kvalitet.¹⁸ Den sidste variant er en slags *a fortiori*-sammenligning eller, hvad Chaim Perelman kalder et dobbelthierarkiargument.¹⁹ *Amplificatio*, der ifølge de klassiske teoretikere ikke er begrænset til epideiktikken, men blot er genrens mest foretrukne figur, skal vel at mærke ikke opfattes som et passivt orna-

ment, men som et aktivt argument.²⁰ Der er, ideelt set, ikke tale om en virkelighedsfordrejning, en mere eller mindre ublu overdriivelse²¹, men om, at man ved hjælp af forskellige sproglige virkemidler sætter kraftigere spot på de kvaliteter, der er væsentlige for sagen.

Loyalitet

Lad os efter denne indledende fremstilling af den klassiske epideiktiske genre vende os mod Plinius' tiende bog. Der er tale om en samling af 124 breve, hvoraf 73 er skrevet af Plinius selv, og 51 er svar fra Trajan, såkaldte reskripter (i alt ca. 60 sider). Selv om kun få af brevene kan dateres præcist (ud fra deres indhold), ser de ud til at være anbragt kronologisk.²² De første 12 breve (og 3 reskripter) spænder over perioden fra Trajans tiltrædelse 27. januar 98 til hans sejr over dakerne i 102 (mindre sandsynligt en senere sejr i 106). De resterende 61 breve (og 48 reskripter) er skrevet i forbindelse med Plinius' statholderskab i Bithynien, ca. 110-112.

Som vi så, er det en fast tradition i den antikke lovprisning at tage udgangspunkt i den lovpristes slægt.²³ Klassiske epideiktiske tekster som Thukydid's *Perikles' gravtale* og Isokrates' *Lovtale over Helena* og *Euagoras* indledes således med afsnit om den lovpristes forfædre. I Plinius' tiende bog er det første brev denne lykønskningsbillet (10.1):

I din respekt (*pietas*), højtærede kejser, havde du ønsket, at du så sent som muligt kom til at følge din fader på tronen; men de udødelige guder har skyndt sig med at sætte dine dyder for roret af den stat, som

15 *Retorik til Herennius* 3.10, 3.15; Cicero, *De inventione* 2.159-164; Menandros 372-376. Aristoteles, *Retorik* 1.9.5, har en længere liste (også *Nikomacheiske etik*, 3.-6. bog; derimod fire dyder i *Statslære* 7.1.2). Jævnfør Pernot (1993), side 165-173.

16 Aristoteles, *Retorik* 1.9.33.

17 Aristoteles, *Retorik* 1.9.38-40; ligeledes *Retorik til Alexander* 3.6-12; Cicero, *De oratore* 3.105, Quintilian 3.7.6; Menandros 368.

18 *Retorik til Herennius* 2.47-49; Cicero, *De inventione* 2.50-61; Quintilian 8.4 (min udlægning lægger sig tættest op ad sidstnævnte). Jævnfør Bauer (1992), side 445-449; Pernot (1993), side 675-679.

19 Perelman & Olbrechts-Tyteca (1958), side 453-463; Perelman (2005), side 142-144.

20 Jævnfør Cicero, *Partitiones oratoriae* 27.

21 Således Augustin, *De doctrina Christiana* 4.6.29, jævnfør Bauer (1992), side 449.

22 Sherwin-White (1966), side 529-533; Cugusi (1983), side 229-233.

23 Pernot (1993), side 154-156.

du allerede bar. Jeg beder til, at du og gennem dig menneskeheden får al fremgang, som det passer sig for din tidsalder. Jeg ønsker både privat og offentligt, at du, gode kejser, er sund og ved godt humør.

Denne korte lovtale har de fire traditionelle led: 1) slægten (at Nerva kun var adoptivfader, betyder efter romerske begreber mindre), 2) opvæksten (Trajan var allerede inddraget i arbejdet), 3) ydre goder (fremgang og sundhed) og 4) sjælelige goder (respekt, dyder). Plinius vender tilbage til Trajans fader senere i korrespondancen, først i 10.8 (som vi skal se nærmere på nedenfor), men mest interessant i 10.58, hvor Nerva kommer direkte til orde i form af et dekret, som Plinius citerer i dets helhed; de værdier, som den gamle kejser udtrykker i dette dekret, er de samme, som tiende bog tillægger Trajans kejserdømme (lykke, retfærdighed, besindighed, uselvskhed). Slægtens dyder anføres, med Aristoteles²⁴, til bekræftelse af individets dyder. Brevene beskæftiger sig dog, helt i overensstemmelse med den epideiktiske topik, først og fremmest med Trajans egne sjælelige dyder, som de giver sig udtryk i handlinger, især efterkommelsen af Plinius' utallige forespørgsler.

I 10.1 vil Plinius lykønske; Den potentielt penible retoriske situation, at Trajans tiltrædelse er sket som en følge af faderen Nervas død, løses ved at indføre den guddommelige indgriben, der danner en *amplificatio*: Det latinske ord *pietas* betegner både respekt over for guder ('fromhed') og respekt over for mennesker ('loyalitet, kærlighed'). Trajan er altså i konflikt mellem to former for *pietas*, et dobbelt hierarki. Den religiøse association understøttes yderligere af, at Trajan umiddelbart efter ordet *pietas* apostroferes *sanctissime imperator*, eftersom *sanctus* egent-

lig betyder 'hellig'. Det værdiladede ordvalg, en variant af figuren *amplificatio*, sætter forstærket fokus på de egenskaber, som Plinius ønsker at fremhæve.

De første femten breve, der uden tvivl er udvalgt og derfor måske også disponeret af Plinius selv²⁵, er forbavsende symmetriske: 10.1 og 10.14 er som sagt lykønskninger, 10.3a og 10.13 er anmodninger om embeder på egne vegne, 10.4 og 10.12 er anmodninger om embeder til venner, 10.5-6 og 10.10-11 anmodninger om borgerskab til klienter (10.3b, 10.7 og 10.9 er reskripter fra Trajan).

10.8, der er centrum for denne ringkomposition, handler om nogle kejserstatuer, som Nerva, "din guddommelige fader" (de romerske kejsere blev erklæret guder ved deres død), havde givet Plinius lov til at opstille, men som han ikke har nået at få indrettet et tempel til. Nu beder han Trajan om lov til også at medtage en statue af ham og om at få en måneds orlov til at få denne sag (og en privat handel) ud af verden. Brevet er i første omgang en epideiks af Plinius' pligtfølelse over for kejseren, der imidlertid gøres afhængig af Trajans gunst, som det er ekspliciteret hen imod slutningen af brevet:

Jeg vil således, herre, være i gæld til din gunst (*indulgentia*) for, at min pligthandling (*pietas*) blev fremskyndet, og mine sager blev bragt i orden.

Det ottende brev gentager således nøje forholdet mellem Trajans pligtfølelse over for faderen og gudernes fremskyndelse i det første brev. På makroplanet skaber sammenligningen af Plinius' og Trajans *pietas* en *amplificatio*, der tjener til at fremhæve sidstnævnte. Trajans reskript, 10.9, forstærker

24 Aristoteles, *Retorik* 1.9.33: "Det udenom [de ydre goder] tjener til bekræftelse (*eis pistin*), såsom god slægt og opdragelse, for det er sandsynligt, at gode får gode børn, og at man bliver sådan, som man bliver opdraget".

25 De er samtidige med brevene fra de første ni bøger, så når de ikke er optaget dér, er det sandsynligvis, fordi Plinius har gemt dem med henblik på en samling af breve til Trajan (om det så er ham selv, der i sidste ende udgav dem, er et andet spørgsmål).

denne effekt, når han erklærer:

Selv om jeg egentlig er yderst tilbageholdende med den slags æresbevisninger, accepterer jeg, at du anbringer en statue af mig der, hvor du vil, for at jeg ikke skal synes at have lagt hindringer i vejen for din pligtfølelse (*pietas*) over for mig.

Det er i sig selv en *amplificatio*, idet Trajans erklærede beskedenhed (en variant af kardinaldyden besindighed) understreger det usædvanlige i gunsten og dermed gør Plinius' *pietas* så meget desto mere bemærkelsesværdig. Og når brevet læses i den fortløbende korrespondance (af korrespondenterne eller af andre læsere), vil Trajans *pietas* stå endnu tydeligere.

Gunst

10.2 synes umiddelbart at bryde symmetrien i de første femten breve, men er i virkeligheden en spejling af 10.1 og et slags andet forord, hvor de to korrespondenters forhold etableres. Plinius takker for, at Trajan har begunstiget ham med trebørnsretten.²⁶ Det var visse juridiske privilegier, der for at styrke familien og reproduktionen blev givet til de mænd og kvinder, der havde sat mindst tre børn i verden; hvis en person var ufor skyldt barnløs, kunne kejseren tildele ham eller hende de samme rettigheder. Et takkebrev er en lovprisning af det, der takkes for, og Plinius sætter øget fokus på Plinius' gunst med en firedobbelt *amplificatio*:

... For selv om du har givet efter for den fremragende mand og din kære ven Julius Servianus' bønner, kan jeg dog af dit svar forstå, at *du så meget desto hellere har skænket ham det, fordi det var på mine vegne, han bad om det*. Jeg føler således, *jeg har opnået mit højeste ønske, når du i begyndelsen af din lykke-*

lige regeringstid har vist, at jeg har del i din særlige gunst. Og jeg ønsker så meget desto mere at få de børn, som jeg ville have selv i hin bedrøvelige tidsalder [under Domitian], som du kan forstå ud fra mine to ægteskaber. Men guderne ville det bedre, idet de har gemt det hele til din godhed. Jeg vil hellere blive fader i denne tidsalder, hvor jeg vil være sikker og lykkelig. [min fremhævning]

Hvor guderne i det forudgående brev har fremskyndet Trajans efterfølgelse af sin fader, har de i dette udskudt Plinius' faderskab; vi har altså endnu et eksempel på en intertekstuel *amplificatio*.

Den kvalitet, der berømmes i dette brev, hedder på latin *indulgentia*. Ligesom *pietas* er det en variant af kardinaldyden retfærdighed, der grundlæggende handler om at give enhver det, der tilkommer ham.²⁷ Men ordet er særlig yndet hos Plinius, der faktisk er den latinske forfatter overhovedet, der har flest forekomster af substantivet *indulgentia* og det tilsvarende verbum *indulgeo*. Jeg har talt 49 eksempler i Plinius' breve. Af disse forekommer 14 i de første ni bøger og hele 35 i tiende bog, heraf 17 bare i de første femten breve. Det hænger sammen med brevenes tematik, at der er tale om, at Plinius beder kejseren om en tjeneste. Men det er samtidig påfaldende, at han igen og igen vælger det samme ord, og det ofte flere gange i samme brev. Det dossier, som de første femten breve udgør, kan således samlet ses som en lovprisning af Trajans *indulgentia*.

Indulgentia indebærer en grundlæggende social ulighed mellem den, der giver, og den, der modtager, nærmest et far-søn-forhold, og der alluderes med dette ord til kejserens rolle som en *pater patriae*, "fædrelandets fader".²⁸ Ordet optræder kun i Plinius' egne breve og aldrig i Trajans reskripter, men betegnende nok i Nervas ovennævnte

26 *Jus trium liberorum* indført af Augustus, muligvis i 18 f.Kr., ved *Lex Julia de maritandis ordinibus*.

27 Jævnfør Cicero, *De inventione* 2.160.

28 Cotton (1984). Jævnfør Plinius, *Panegyricus* 21.3-4.

dekret, der er grammatisk for hans egen regering; som det står i et brev fra Plinius til Trajan (10.58), bidrager det samtidig til det billede af den nuværende kejser, som brevene tegner.

Litteraritet

Mens Plinius er i Bithynien, sender han regelmæssigt breve til Trajan i forbindelse med nytåret (3. januar), kejserens jubilæum (27. januar) og kejserens fødselsdag (18. september): 10.35, 10.52, 10.88, 10.100, 10.102. Sammen med lykønskingsbrevet efter Trajans sejr, 10.14, har de en stor del af tematikken til fælles med det indledende brev: Trajan sidestilles med staten og/eller menneskeheden, og Plinius (evt. sammen med provinsernes indbyggere) beder officielt til guderne på Trajans vegne.²⁹ Disse billetter er utvetydigt epideiktiske og tegner alle billedet af en, i antik forstand, dydig kejser af gudernes nåde. Samtidig danner de et skelet i det hele, som tiende bog udgør. Det er for så vidt irrelevant, om det er Plinius selv, der har samlet og udgivet brevene i den overleverede form. Dels kan den, der i modsat fald tog det på sig at udgive de efterladte breve, i princippet have udvalgt og disponeret brevene meningsfuldt og meningsskabende. Og dels kan den faktiske korrespondance udmærket have formet sig som en fortløbende tekst, hvis enkelte dele bidrog til en fragmenteret fremadskridende beretning om Plinius' og Trajans forhold. Tiden inddeles af disse højtid, hvor Plinius tildækker hovedet og sætter kejserdømmet i guddommeligt perspektiv; men indimellem er der en lang række breve, hvor Plinius træder kejseren nærmere med praktiske problemer.

Vi kan ikke vide, om der har været andre breve fra tiden før Plinius' gesandtskab, som bare ikke er blevet inkluderet i samlingen af de femten breve, fordi de ikke passede til den

29 Jævnfør Gamberini (1983), side 360-363.

overordnede tematik (der er et slip på otte-ti år mellem 10.14 og 10.15). Eller havde Plinius fra starten, dvs. allerede da han sad og skrev brevene, en udgivelse med i tankerne? Det er det evindelige spørgsmål om brevenes autenticitet versus litteraritet. Når brevene til Trajan nu er kendetegnet af orden og retorik, ligger det nært at hævde, at ikke kun de første ni bøger, men også tiende bog er et litterært produkt, en slags brevroman, der intet har at gøre med de faktisk sendte breve.³⁰

Jeg tror dog ikke, vi behøver tage det drastiske skridt. Vi har selvfølgelig ingen beviser for, at brevene faktisk blev sendt (eller for den sags skyld for, at de ikke blev det). Det er imidlertid unødvendigt at slutte fra litteraritet og retoricitet til manglende autenticitet. Et hvilket som helst brev vil nødvendigvis have en litterær dimension i den forstand, at der ikke er tale om billeder af sjælen³¹, men bevidst iscenesatte selv billeder. Den væsentlige forskel mellem for eksempel ægyptiske papyrusbreve (der ofte berømmes for deres naive umiddelbarhed) og Plinius' epistler er ikke, at førstnævnte er autentiske og oprigtige og sidstnævnte litterære og fiktive³², men at Plinius i kraft af sin retoriske uddannelse er i stand til at tegne et mere fuldendt og for en førromantisk kultur derfor mere overbevisende portræt af sig selv.

Brevportrætter

I de første ni bøger har Plinius været overlegen, og moderne læsere bliver ofte nærmest pinligt berørt over den selvros, som han fylder sine breve med tilsyneladende uden at rødme det mindste.³³ Denne del kan analyseres som en epideiksis af forfatteren selv i rol-

30 Woolf (2006).

31 Jævnfør Pseudo-Demetrios, *Om stilen* 227.

32 Luck (1961); kritik af dikotomien i De Pretis (2003), side 127-133.

33 Der gælder andre regler for, hvad man kan tillade sig i breve, jævnfør Gibson (2003).

len som den romerske gentleman og senator.³⁴ Hvor han her kan fortabe sig i lovtaler over villaer og i litterære causerier, er det i tiende bog en helt anden Plinius, vi møder. Her er han en nøgtern forretningsmand og embedsmand med en detaljeret viden om økonomi og ingeniørkunst. De fleste af brevene fra det bithyniske statholderskab tager udgangspunkt i, at Plinius har et konkret problem, som han må spørge Trajan til råds om. Matthias Ludolph fremhæver Plinius' "eklatante Entscheidungsschwäche" og hans overdrevne høflighed over for kejseren og konkluderer, at det er den ægte, åbenbart mindre flatterende Plinius, vi møder i tiende bog, hvorimod de ni første bøger præsenterer et stiliseret og skønmalende selvportræt.³⁵

Mere sandsynligt er det, at Plinius præsenterer to konkurrerende selvportrætter i bøgerne 1-9 og bog 10. Når Plinius skriver hjælpeløse breve, kan man ikke uden videre tage det til indtægt for, at han så også rent faktisk var hjælpeløs. Det er en rolle med en konkret funktion i den retoriske situation, som de pågældende breve indgår i. Man taler om epistolaritet for at betegne den særlige brevdiskurs.³⁶ Brevet afspejler ikke virkeligheden som sådan, men tilpasser den med henblik på den konkrete dialog, som brevskriveren vil etablere med sin modtager. Et brev er bygget op over to personer, en afsender og en modtager, og de to personers roller defineres i et indbyrdes afhængighedsforhold. Når Plinius tegner et billede af sig selv som hjælpeløs, vil Trajans rolle omvendt konstrueres som den vise, der kan give kvalificerede råd. Og når så begge parter (og læserne af den udgivne korrespondance) udmærket ved, at Plinius i virkeligheden ikke er så inkompetent endda - som det da

også fremhæves i flere af Trajans svar - sætter det, som en slags *amplificatio*, blot endnu større fokus på Trajans visdom.

Plinius understreger dette misforhold ved ordvalget, når han for eksempel taler om Trajans "forudseenhed" (10.54.1, 10.61.1, 10.77.1, 10.108.2) og om sin egen "tvivl" (10.29.2, 10.31.1, 10.41.4, 10.96.1, 10.118.3, 10.120.2, 10.121.1), "ubeslutsomhed" (10.19.1, 10.31.2, 10.45.1, 10.73.1, 10.96.2) og "uvidenhed" (10.6.2, 10.45.1, 10.96.1). Brevskriverens og modtagernes forskellige roller bliver ekspliciteret med indledninger som "Uden at mindske din storhed, herre, bør du stige ned til mine bekymringer, eftersom du har givet mig lov til at forelægge alt, jeg er i tvivl om, for dig" (10.31.1) eller "Jeg er dig meget taknemmelig, herre, fordi du, mellem de mange problemer, jeg har spurgt dig til råds om, også har fundet det værd at korrigere mig" (10.56).

Kejserkulten

Det mest kendte eksempel og det uden tvivl mest berømte af alle Plinius' breve er 10.96, hvor statholderen spørger kejseren, hvad han dog skal stille op med det omsiggribende problem med de kristne. Brevet begynder:

Det er et princip for mig, herre, at komme til dig med alt, jeg er i tvivl om. For hvem kan svare bedre på min tøven eller korrigere min uvidenhed? Jeg har aldrig deltaget i efterforskninger af de kristne, og jeg ved derfor ikke, hvad og i hvilket omfang man plejer at straffe eller forhøre.

Det viser sig dog snart, at Plinius ikke er på helt så bar bund, som man skulle tro ud fra denne beskedne indledning. Han har fulgt den praksis, at han spurgte dem, der stod anklaget for at være kristne, tre gange, og kun hvis de var stædige og fastholdt, at de troede på Kristus, blev de henrettet, hvorimod de, der forbandede Kristus og villigt ofrede til kejserens billede, fik lov at gå fri.

34 Se for eksempel Aubrion (1975); Radicke (1997); Ludolph (1997); Henderson (2003).

35 Ludolph (1997), side 49-56.

36 Det grundlæggende værk er Altman (1982). Om epistolaritet i Plinius, se De Pretis (2003).

Kejseren har da i sit svar (10.97) heller ikke andet end ros tilovers for Plinius: ”Du har fulgt den fremgangsmåde, du burde, i efterforskningen af sagerne mod dem, der stod anklaget for dig for at være kristne.”

Men hvorfor handler det absolut længste brev i tiende bog om kristenproblemet? Plinius understreger, at det er vigtigt, fordi det har taget et så stort omfang, og folk fra alle samfundslag, alle aldersgrupper og begge køn bliver tiltrukket af den nye religion. Men endnu kan det dog alt andet lige kun have været en forholdsvis lille bevægelse, og Plinius har på ingen måde kunnet forudse den enorme betydning, kristendommen siden fik. At sagen får den store opmærksomhed, skyldes med andre ord ikke så meget de kristne selv som brevets modtager. Når de kristne overhovedet var et problem, var det ikke, fordi de troede på Kristus eller prædikede farlige værdier (Plinius understreger tværtimod den kristne læres harmeløshed), men fordi de nægtede at tage del i kejserkulten, der var den religiøse garanti for Romerrigets sammenhængskraft.

To gange i brevet nævnes der den fremgangsmåde at lade de anklagede bede til kejserens billede, *imago*. Som vi så, var det kejserens billede, der kompositionelt stod i centrum af de første femten breve, i 10.8, hvor Plinius beder om lov til at sætte en statue af Trajan sammen med hans forgængere i det tempel, han vil opføre. Trajan lader, i 10.9, allernådigst Plinius opstille statuen alene for ikke at stå i vejen for hans *pietas*. I 10.81 skriver Plinius, fordi Dion Chrysostomos (den berømte retor) havde opstillet kejserens statue på sin hustrus og søns gravsted og dermed stod under anklage for at have besudlet kejseren ved at bringe ham i forbindelse med urene lig. Trajan understreger imidlertid i sit svar, 10.82, at Plinius udmærket kender hans ”princip om ikke at vinde respekt gennem frygt og terror eller anklager om majestætsfornærmelse”. I sit reskript til brevet om de kristne, 10.97, henstiller kej-

seren ligeledes til, at man ikke lytter til anonyme angivere, ”for det vil sætte et dårligt eksempel og er ikke i overensstemmelse med vores tidsalder”. Han demonstrerer herved de to kardinaldyder retfærdighed og besindighed. I alle tre tilfælde danner beskedenheden en *amplificatio*, der sætter desto kraftigere spot på kejserinstitutionens guddommelighed.³⁷

De ceremonielle breve, der danner skelet for tiende bog, er ligeledes rituelle udtryk for kejserkulten, idet de beskriver, hvordan Plinius til hvert nytår, hvert regeringsjubilæum og hver fødselsdag beder for kejseren, for eksempel 10.52:

Den dag, herre, du reddede imperiet, da du tog det på dig, har vi fejret med al den glæde, du fortjener, idet vi bad til guderne om, at de ville bevare dig hel og blomstrende for menneskeheden, hvis tryghed og sikkerhed afhænger af dit vel. Jeg læste efter traditionen eden for soldaterne, mens provinsboerne med den samme loyalitet (*pietas*) konkurrerede om at aflægge eden.

Brevet svulmer af *amplificatio* i både ordvalg og tankegang, for eksempel sætningen ”du reddede imperiet, da du tog det på dig”. Det var ikke sådan, at riget var ved at gå under, da Nerva døde, og Trajan besteg tronen. Og redningen bliver forstørret af, at den sker, ikke ved en række politiske tiltag, men alene i kraft af, at Trajan tog ansvaret.

I 10.13 beder Plinius om, at Trajan udstyrer ham med et augurembede eller et septemvirat (særlige religiøse embeder), ”således at jeg med præsteskabets ret offentligt kan bede for dig til de guder, som jeg nu

37 Kirkefaderen Tertullian, der er den første, som vi med sikkerhed ved har læst 10.96-97, fordi han refererer dem, er i øvrigt dybt forarget over Trajans dobbeltmoral, når han bryster sig af nåde samtidig med, at han lader de kristne, der holder fast i deres tro, henrette (*Apologeticus* 2.6, ca. år 197).

beder til med privat loyalitet (*pietas*)". Det skal understreges, at Plinius ikke fremstiller sig som noget særlig gudfrygtigt menneske i de første ni bøger³⁸, så de mange referencer til religionen i tiende bog bør ses i forbindelse med disse breves adressat.

Det er en væsentlig pointe, at konstruktionen af Trajan som den forstandige rådgiver, som den retfærdige hersker og som den guddommelige kejser, der opretholder menneskeheden, i hvert tilfælde sker på baggrund af Plinius. Teksternes epistolaritet viser sig netop deri, at afsender og modtager ikke er konstante størrelser, men former hinanden og spejler sig i hinanden.

Epideiktik og epistolaritet

For Aristoteles ligger den afgørende forskel mellem de tre retoriske genrer i publikums rolle. Hvor tilhørerne i den deliberative og den juridiske genre er dommere (*kritai*) af henholdsvis fortidige og fremtidige tildragelser, så er den epideiktiske tales tilhørere ikke dommere, men slet og ret tilskuere (*theoroi*).³⁹ De er dog samtidig alligevel en slags dommere, synes Aristoteles at mene, ikke af indholdet, men af talerens kunnen (*dynamis*).

I vores tilfælde er publikumsforholdet imidlertid mere komplekst. Umiddelbart er det enkelte brev selvfølgelig henvendt fra en afsender til en modtager, og modtageren er for så vidt tilhører for den skrevne talehandling, som han har fået mellem hænderne. Han er dog ikke en passiv tilskuer. Når Trajan modtager et brev, hvor Plinius spørger om råd, forventes det, at han svarer og optræder som 'dommer', så hvis man vil bruge det aristoteliske skema, hører sådanne breve egentlig til den deliberative genre. (Andre breve med et andet indhold ville på

samme måde kunne henregnes til den juridiske genre.)

Der er samtidig et andet publikum: læserne af brevsamlingen. Vores rolle er netop tilskuerens; vi skal ikke bedømme, hvad Plinius skal stille op i denne eller hin sag, men alene vurdere brevenes portræt af de to personer. De indirekte modtages rolle ligner med andre ord den rolle, som Aristoteles tilskriver publikum for den epideiktiske genre. Man kan på den måde sige, at et brev bliver epideiktisk i det øjeblik, det skifter publikum og bliver læst af en udenforstående. Det var efter den tankegang den tilsigtede eller utilsigtede udgivelse af Plinius' breve, der gjorde dem til litteratur (lidt ligesom en udtrådt træsko, *sans comparaison*, bliver kunst, hvis den kommer i en montre).

Den litterære og epideiktiske dimension er imidlertid ikke noget sekundært, men en uundgåelig konsekvens af brevets skriftlighed. Dels er brevsriveren sig altid fuldt bevidst, at der er en risiko - eller chance - for, at brevet bliver læst af andre end den formelle adressat, når han giver slip på teksten (og det gælder ikke i mindre grad, når modtageren er en øvrighedsperson). Dels, og vigtigere, gør det skriftlige mediums distance, at han selv, allerede idet han skriver teksten, indtager en dobbelt rolle som skriver og tilskuer ("écrivain-lecteur") og ser den virtuelle samtale mellem afsender og modtager udefra - ligesom også modtageren i realiteten ikke kan være andet end en tilskuer til den iscenesatte samtale, hvor han nok er den ene person, men alligevel lige så meget udenfor, som hvis han var tilskuer til et teaterstykke om sig selv. Det er et vilkår, der bestemmer, hvordan breve formulerer sig, deres epistolaritet. Selv om brevet ofte vil vedrøre helt praktiske spørgsmål og meddelelser, har det med andre ord altid en anden, overordnet dimension, som man kan kalde epideiktisk, fordi brevet formidler relationer og værdier.

Vi så, at Menandros definerede epideik-

38 Büttler (1970), side 10-15.

39 *Retorik* 1.3.1-3 (trods Grimaldi (1980), side 80-81); ligeledes Quintilian 3.7.1.

tikkens genstand som ”de alment accepterede gode ting”, og i det 4. århundrede f.Kr. bruger både Isokrates og Aristoteles nøjagtigt det samme græske ord (*homologoumenos*) i beskrivelser af epideiktikkens formål.⁴⁰ Den epideiktiske genre handler altså om fælles værdier, der ikke er til diskussion.⁴¹ Individet betragtes for så vidt kun som et eksempel for disse almene værdier (som i Pindars sejrshymner), og den hyppige omtale af slægten i de epideiktiske tekster tjener derfor ikke til at slutte, at individet er godt, men til at understrege lovprisningens almene mål. Isokrates, der var, hvis ikke grundlæggeren af den epideiktiske genre (den var yndet blandt sofistene), så dog dens vigtigste klassiske forsvarer, understregede netop retorikkens opdragende funktion.⁴² Det blev imidlertid hans samtidige Platons værdiabsolutistiske retorikkritik, der kom til at præge den retoriske teori op gennem oldtiden, og Aristoteles’ strategi for at legitimere retorikken filosofisk var at udskille tom epideiktik fra den praktiske retorik.

Chaïm Perelman vil sige, at al argumentation nødvendigvis må tage udgangspunkt i fælles værdier, hvis den skal virke.⁴³ For så vidt har al retorik, også deliberativ og juridisk, en epideiktisk dimension.⁴⁴ Den funktion, som Perelman tilskriver argumenterne, minder således om *amplificatio*s rolle i epideiktikken ifølge det klassiske retoriske system: de fungerer ikke som beviser, men styrker de værdier, der ligger til grund for talen.⁴⁵ I sidste ende kan det, der er sagt om epideiktikken, udstrækkes til i større eller

mindre omfang at gælde enhver form for litteratur; det gælder dog ikke mindst brevet, der nødvendigvis må etablere en fælles dagsorden for at overvinde skriftlighedens barriere.⁴⁶

Plinius er for sin del fuldt bevist om epideiktikkens parænetiske eller opdragende funktion, når han i et brev til vennen Vibius Severus skriver, at han besluttede sig for at udgive lovtalen *Panegyricus* (3.18.1-2):

for at støtte vores kejser i hans dyder med sandfærdig ros og i anden omgang for at belære fremtidige kejsere, ikke som en slags skolemester, men ved at opstille et eksempel.

Det er ikke - som det har været hævdet - en kvalmende smigertale, men et oprigtigt forsøg på at formulere et program for et konstitutionelt monarki med udgangspunkt i Trajan, der står som den lysende modsætning til tidligere tiders despotiske kejsere, først og fremmest Domitian.⁴⁷

Jeg finder det sandsynligt, at Plinius har haft det samme sigte med sine breve, der også, set i deres fortløbende hele, forener republikanske og kejserlige værdier. Bøgerne 1-9 og bog 10 er nok lovprisninger af henholdsvis Plinius som den ideelle senator og Trajan som den ideelle kejser, men formålet er som sagt ikke at fremhæve disse to personer, eller rettere: de to personer fremhæves ikke for deres egen skyld, men for at øge tilslutningen til de værdier, som de eksemplificerer. I tiende bog af Plinius’ breve bliver den almengyldige ideologi formidlet gennem den direkte og indirekte omtale af kejserkulturen, gennem identifikationen mellem kejserinstitutionen og menneskeheden eller epoken og gennem de konstante henvisninger til dyderne visdom, besindighed og retfærdighed (herunder *pietas* og *indulgentia*).

46 Ligesom al litteratur kan betragtes som epideiktisk, så kan al litteratur også ses som epistolær, jævnfør Altman (1982), side 211-212.

47 Morford (1992).

40 Isokrates, *Lovtale over Helena* 12; Aristoteles, *Retorik* 1.9.40.

41 Pernot (1993), side 718-723; Danblon (2001).

42 Kennedy (1994), side 43-49.

43 Perelman & Olbrechts-Tyteca (1958), side 18, 87-154; Perelman (2005), side 55-66.

44 Perelman & Olbrechts-Tyteca (1958), side 62-72, og Perelman (2005), side 54, tilstår epideiktikken en vigtig rolle, fordi den intensiverer tilslutningen til de fælles værdier.

45 Perelman (2005), side 86-89, 185-192.

Plinius gør sig i *Panegyricus* store anstrengelser for at understrege, at kejseren ikke er hævet over senatet, men blot er dets fremmeste medlem, og at han ligesom de er underlagt lovene.⁴⁸ Tilsyneladende tegner brevene et helt andet billede af en absolutistisk hersker, der er nærmere guderne end sine undersåtter.⁴⁹ Men så overser man, at dette billede formidles i brevform. Idoliseringen af kejseren sker bogstavelig talt i en konstant dialog med senatoren og ekskonsulen Plinius. Når kejseren bliver sat i forbindelse med rituel dyrkelse, er det Plinius, der tager initiativ til denne dyrkelse. Når kejseren viser *indulgentia*, er det, fordi Plinius retter henvendelse. De to brevpersoner er således i et indbyrdes afhængighedsforhold. Flere af brevene diskuterer, hvordan denne eller hin lov skal udlægges (10.58, 10.79-80, 10.112-115), og viser dermed indirekte, at også kejseren er underlagt loven. Endelig må

man ikke underkende, at både Plinius' og Trajans breve er præget af en ironisk tone, der viser, at de bevidst distancerer sig til de stereotype brevpersoner. Den epistolære dialogform understreger således Plinius' ideal om et kejserdømme, der er forankret i senatsdemokratiet.

Brevgenren er et yderst velegnet medium til denne form for epideiktik. Dels tillader korrespondenternes distance til deres brevpersoner og det enkelte brev fragmentariske karakter at konstruere mere stereotype personbilleder, der derfor i mindre grad behøver at fortælle "hele sandheden". Og dels vil læserne finde brevformen mere tillidsskabende end lodret panegyrik og dermed mere overbevisende med hensyn til de værdier, brevene formidler, fordi den virtuelle dialog skaber en illusion af nærvær, og læserne dermed føler, de er øjenvidner til de handlinger, der skal belægge dyderne. Der kan i hvert fald ikke være nogen tvivl om, at Plinius' breve har haft større betydning for eftertidens høje vurdering af Trajan end lovtalen *Panegyricus*, og at man i vidt omfang har taget hans brevperson for gode varer.

48 Panegyricus 65.1-2: "Kejseren er ikke over lovene, men lovene over kejseren, og det, der ikke er tilladt for andre, er heller ikke tilladt for konsulen Cæsar". Jævnfør Morford (1992), side 586-587.

49 Cotton (1984), side 265-266.

Om forfatteren:

George Hinge er postdoc ved Center for Retorik, Aarhus Universitet. Han har skrevet ph.d.-afhandlingen "Die Sprache Alkmans", 2001, og en række artikler om græsk sprog og litteratur.

E-post: litgh@hum.au.dk

Litteratur

- Oversættelserne i denne artikel er alle mine. Plinius' breve findes i en samlet (stilistisk lidt tung) dansk oversættelse: *Plinius' breve*. Oversat af Gunnar Andersen. Munksgaard, København 1966.
- Altman, Janet Gurkin (1982): *Epistolarity: Approaches to a Form*. Ohio State University Press, Columbus.
- Andersen, Øivind (1995): *I retorikkens hage*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Aubron, Étienne (1975): "Pline le Jeune et la rhétorique de l'affirmation", i: *Latomus* nr. 34/1975, side 90-130.
- Bauer, Barbara (1992): "Amplificatio", i: Gert Ueding (red.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Bd. 1. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, side 445-471.
- Bell, Albert A. (1989): "A Note on Revision and Authenticity in Pliny's Letters", i: *American Journal of Philology* nr. 110/1989, side 460-466.

- Bütler, Hans-Peter (1970): *Die geistige Welt des jüngeren Plinius. Studien zur Thematik seiner Briefe*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Cotton, Hannah (1984): "The Concept of *indulgentia* Under Trajan", i: *Chiron* nr. 14/1984, side 245-266.
- Cugusi, Paolo (1983): *Evoluzione e forme dell'epistolografia latina nella tarda repubblica e nei primi due secoli dell'impero*. Herder, Roma.
- Danblon, Emmanuelle (2001): "La rationalité du discours épideictique", i: Marc Dominicy & Madeleine Frédéric (red.): *La mise en scène des valeurs. La rhétorique de l'éloge et du blâme*. Delachaux et Niestlé, Lausanne/Paris, side 10-47.
- De Pretis, Anna (2003): "'Insincerity,' 'Facts,' and 'Epistolarity': Approaches to Pliny's Epistles to Calpurnia", i: *Arethusa* nr. 36:2/2003, side 127-146.
- Gamberini, Federico (1983): *Stylistic Theory and Practice in the Younger Pliny*. Georg Olms, Hildesheim.
- Gibson, Roy K. (2003): "Pliny and the Art of (In)Offensive Self-Praise", i: *Arethusa* nr. 36:2/2003, side 235-254.
- Grimaldi, William M. A. (1980): *Aristotle, Rhetoric I. A Commentary*. Fordham University Press, New York.
- Henderson, John (2003): "Portrait of the Artist as a Figure of Style: P.L.I.N.Y.'s Letters", i: *Arethusa* nr. 36:2/2003, side 115-125.
- Kennedy, George A. (1994): *A New History of Classical Rhetoric*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Luck, Georg (1961): "Brief und Epistel in der Antike", i: *Altertum* nr. 7/1961, side 77-84.
- Ludolph, Matthias (1997): *Epistolographie und Selbstdarstellung. Untersuchungen zu den 'Paradebriefen' Plinius des Jüngeren*. Gunther Narr Verlag, Tübingen.
- Morford, Mark P.O. (1992): "Iubes esse liberos: Pliny's Panegyricus and Liberty", i: *American Journal of Philology* nr. 113/1992, side 575-593.
- Perelman, Chaïm & Lucie Olbrechts-Tyteca (1958): *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Perelman, Chaïm (2005): *Retorikkens rige*. På dansk ved Søren Porsborg og Hanne Roer. Hans Reitzels Forlag, København.
- Pernot, Laurent (1993): *La rhétorique de l'éloge dans le monde gréco-romain*. Bd. 1-2. Institut d'Études Augustiniennes, Paris.
- Radicke, Jan (1997): "Die Selbstdarstellung des Plinius in seinen Briefen", i: *Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie* nr. 125/1997, side 447-469.
- Russell, D.A. & N.G. Wilson (1981): *Menander Rhetor*. Edited with Translation and Commentary. The Clarendon Press, Oxford.
- Sherwin-White, A.N. (1966): *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*. The Clarendon Press, Oxford.
- Woolf, Greg (2006): "Pliny the Younger on governing Greek and Roman Bithynia and Pontus", i: Tønnes Bekker-Nielsen (red.): *Rome and the Black Sea Region*, Århus (under udgivelse).